

DRIEERLEI SOORT RELIGIEUZE VOLKSKUNDE

DOOR

H. TH. FISCHER.

Met de term „religieuze volkskunde” worden tans op zijn minst drie verschillende begrippen aangeduid. Dit is niet onbedenklijk, en de gevolgen van deze wonderlike toestand doen zich reeds bemerkten in de literatuur, waar de drie soorten religieuze volkskunde niet worden onderscheiden en de beoefenaars dier verschillende wetenschappen of takken van wetenschap eenvoudig weg naast elkaar worden genoemd als beoefenaars van *de* religieuze volkskunde.

Verba valent usu. Waar echter drieërlei gebruik de term religieuze volkskunde drieërlei waarde geeft, is het nodig langzaam voortgaande elk dezer waarden nader te onderzoeken, trachtende te begrijpen, waarom men in drie verschillende gevallen tot de keuze van dezelfde term gekomen is.

In de eerste plaats dan kunnen wij de religieuze volkskunde als een onderdeel der volkskunde beschouwen, zoals door de naam reeds wordt aangeduid. Zo immers spreken wij ook over middeleeuwse geschiedenis, interne geneeskunde, daarmee aanduidende onderdelen van de historische en mediese wetenschap. De religieuze volkskunde is dus een onderdeel der volkskunde en wel dat deel, hetwelke zich met de religie bezighoudt. Tot zover is alles al zeer eenvoudig; de moeilijkheid begint wanneer wij ons afvragen wat wij onder volkskunde te verstaan hebben. Zoals we zullen zien is dat tweeërlei.

In 1846 werd in Engeland door W. J. Thoms voor het eerst het woord Folklore gebruikt, waarmede werd aangeduid, „the traditions, customs and superstitions of the uncultured classes in civilised nations”. Ook de studie van deze Folklore kreeg de naam van Folklore, terwijl al spoedig ook de zgn. „popular arts and crafts”¹⁾, de volkskunst dus, tot haar object gerekend worden.

In ons land werd de term folklore in deze betekenis overgenomen, maar al spoedig zien we, het woord volkskunde, dat ons vanuit

¹⁾ H. R. Halliday: Folklore. Encycl. Britt.

Duitsland bereikt, naast haar als gelijkwaardige term in gebruik komen. Onder volkskunde wordt aldus verstaan — ik citeer hier een definitie van Steinmetz — „het ontdekken en vastleggen van zeden en gebruiken, gedachten, kunst, ja misschien ook van gevoelens, van resten van oudere kultuur in een latere, in de onze; en ook weer: de studie daarvan: *verspreiding, verklaring, ontdekking van regelmatigheden* in dit alles²⁾).

Dat deze volkskunde zeer nauw verwant is met de Ethnologie is duidelijk. Voor het begrijpen van allerlei gebruiken en ceremonieën in zwang bij de kultuurvolken van West-Europa, zijn de mededelingen omtrent het bestaan van dergelijke verschijnselen bij de primitieven van grote betekenis. Om het „bijgeloof” van de Drent, de Groninger, de Zeeuw naar waarde te kunnen schatten, zijn parallellen met het geloof der natuurlvolken van belang. Dorpsrechtspraak en eigenaardige vormen van grondbezit worden door dergelijke vergelijkingen doorzichtiger. Dat bij dit alles de nodige omzichtigheid in acht dient te worden genomen, meer dan helaas door de folkloristen, zelfs die van naam, in de regel geschiedt, is een *conditio sine qua non*. Geschiedt dit echter wel, dan kunnen de resultaten der ethnologische wetenschap de volkskundigen tot een waarlijk onontbeerlike steun zijn.

De volkskunde en de ethnologie zijn elkaar ten nauwste verwant; het gaat echter niet aan om, zoals Schrijnen doet, de volkskunde, de „ethnologie der kultuurvolken” te noemen. De volkskunde toch is naar Schrijnen's eigen definitie „*de systematische, rationeele navorsching van den ondergrond der kultuur*”, of zoals hij ook zegt van de „*onderkultuur*”, terwijl de ethnologie de gehele kultuur van de natuurlvolken tot object van onderzoek heeft. Alleen een tekort aan ethnologische kennis heeft Schrijnen tot deze gelijkstelling kunnen brengen, omdat hij, evenals later nog eens zal blijken, meent, dat men bij de kultuur der natuurlvolken, niet in een onder- en bovenlaag behoeft te onderscheiden. Alle kultuur is daar, zoals hij meent, volkskultuur, zoals ook alle religie volksreligie³⁾. Toch is niets minder waar.

Beperken wij ons tot het laatste. Ook bij de primitieve volken hebben wij te onderscheiden: twee soorten religie, nl. een volksreligie en de religie der priesters en priesteressen. Al moge hier de onderscheiding, welke Schrijnen voor de kultuurvolken maakt tussen „religie des volks” en „volksreligie”, en welke hij gebruikt om de min of meer officiële religie van het volk, te onderscheiden van „het substraat of bezinksel daarvan ressorteerend onder het gebied der onderkultuur”, hier minder bruikbaar zijn, een dergelijk onderscheid doet zich wel degelijk ook bij de natuurlvolken voor en het kan alleen gebrek

²⁾ S. R. Steinmetz: *Algemeene Beschouwing over Ethnologie en Folklore. Mensch en Maatschappij*, 1929. 261.

³⁾ Jos. Schrijnen: *Nederlandsche Volkskunde. I.* (1930). Blz. IX e.v. en 85 e.v.

aan kennis der ethnografiese feiten worden geweten, wanneer Schrijnen voor de natuurvölker opmerkt „de volksgodsdienst is heel hun godsdienst”.

„Religie des volks” en „volksreligie” of wel „de officiële religie” en de „inofficiële volksreligie” staan als twee ongelijksoortige grootheden naast elkaar, ofschoon zij elkander wel sterk beïnvloeden. Van hen beide is alleen de volksreligie object der volkskunde en wel meer speciaal van de religieuze volkskunde. Deze houdt zich dus, zo bezien, bezig met de bestudering van de religieuze gedachten, gevoelens en handelingen van het volk, welke te verklaren zijn uit resten van vroegere godsdienstvormen of voortvloeien uit de ook bij de kultuurvolken nog aanwezige „primitieve mentaliteit”. „Bijgelovig” noemt men wel deze uitingen van volksgeloof en gaarne wordt ermee gespot. „Aber immer”, merkt terecht Niebergall op, „hängt trotz des Scherzens, das mit ihnen oft verbunden wird, etwas von alter Stimmung und alten Wünschen daran. Man musz solches wissen, um das Bedürfnis der Leute nach den heiligen Handlungen richtig zu verstehen und einzuschätzen”⁴⁾.

De beoefenaars der religieuze volkskunde in Nederland zijn dus die folkloristen, welke zich bezighouden met het beschrijven en de studie van dit bijgeloof, zoals het zich uit in handelingen, zowel plechtig ceremonieële, als dagelijks terugkerende. Zij merken op hoe dynamistiese en animistiese voorstellingen nog voortleven niettegenstaande eeuwenlange prediking van het Christendom, terwijl ook overal restgedachten, survivals, van de oude Germaanse religie worden teruggevonden. Zo doen zij ons volk beter kennen en begrijpen, omdat hetgeen eerst zinloos scheen betekenis krijgt en ons de eigenaardige primitieve mentaliteit van ons volk duidelijk wordt.

Na aldus de begrippen volkskunde en religieuze volkskunde te hebben gedefiniëerd, moeten wij tans op een ander soort volkskunde wijzen. Reeds in de eerste druk van zijn „Nederlandsche Volkskunde” wijst Schrijnen in de inleiding op het feit dat men in Deutschland onder „Volkskunde” ook wel verstaat “de kunde van het volk in al zijn levensuitingen”⁵⁾. Zo gaf Weinhold in 1890 de volgende definitie: „Die Volkskunde hat die Aufgabe, das Volk, das da ist: d.h. eine bestimmte, geschichtlich und geographisch abgegrenzte Menschenverbindung von Tausenden oder Millionen, in allen Lebensäusserungen zu erfassen”⁶⁾.

In Frankrijk zien wij hetzelfde verschijnsel⁷⁾. Ook daar wordt

⁴⁾ F. Niebergall: Praktische Theologie, I (1918). Blz. 109.

⁵⁾ Jos. Schrijnen: Nederlandsche Volkskunde. I. (1930). Blz. VIII.

⁶⁾ Idem.

⁷⁾ Jos. Schrijnen: Volkskunde und religiöse Volkskunde. Anthropos. XXV. Blz. 240.

het object der folklore, zoals men de wetenschap noemt, veel ruimer gezien. Een enkel citaat om dit te bewijzen. Zo zegt van Gennep: „... ce qui intéresse le folklore, c'est le fait vivant, direct; c'est si l'on veut de la biologie sociologique, comme fait l'ethnographie”. „Le domaine que j'assigne ici au folklore est bien plus étendu que celui qu'avaient admis les premiers traditionnistes, qui ne regardaient comme transmis par la tradition, que les contes et légendes, les chansons, les croyances et observances, les pratiques de sorcellerie, etc.”⁸⁾.

„Folklore” is dus ook hier méér geworden dan een studie der ondercultuur. Zij die alleen deze laatste onderzoeken, die speuren naar het rudimentaire en historische alleen, noemt v. Gennep in plaats van „folkloristes”, „traditionnistes”. Onder folklore verstaat ook hij de kunde van het volk in al zijn levensuitingen, maar beperkt zich in hoofdzaak tot de plattelandsbevolking, die trouwens ook door Weinhold c.s. het meest beschreven worden.

De folklore moet naar van Gennep's opvattingen, de levende mens in zijn levende omgeving⁹⁾ beschrijven, zoals de bioloog dit doet met de planten en dieren. Zij is dus, zoals hij dit terecht uitdrukt, een soort ethnografie en het zijn de sociologen die zich voor haar zouden moeten interesseren. Folklore noemt hij „biologie sociologique”¹⁰⁾. Maar klaagt hij: „La plupart des sociologues d'ailleurs ne sont pas de bons observateurs...” terwijl hij daaraan toevoegt: „que la sociologie toute entière est à refaire”¹¹⁾.

Een dergelijke betekenis hebben de woorden volkskunde en folklore in ons land nooit bezeten. Wij toch bezitten, naar ik meen, een andere term om aan te duiden hetgeen door Weinhold en van Gennep bedoeld werd. Deze is „sociografie”.

Dat met de term sociografie hetzelfde wordt aangeduid blijkt uit de definitie, welke Steinmetz van dit begrip geeft. „Sie (d.i. de sociografie) kann füglich als die Beschreibung mit allen Mitteln von allen Verhältnissen und Zuständen eines Volkes zu einer bestimmten Zeit („das Volk das da ist” van Weinhold, zie boven, F^o) angedeutet werden. Sie hat also für höhere Völker genau dieselbe Aufgabe zu erfüllen wie die Ethnographie für die sogenannten Naturvölker, n.l. die, eine vollständige Beschreibung des ganzen Volkslebens mit allen seinen Tendenzen und Kräften, seinen Höhen und Tiefen zu liefern”¹²⁾. Zonder zover te willen gaan, dat wij de methode en nauwgezetheid van de Amsterdamse sociografiese school zouden willen vergelijken

⁸⁾ A. v. Gennep: Le Folklore, 1924. Blz. 27 en 30.

⁹⁾ Niet altijd is het even duidelijk wat hij daaronder verstaat.

¹⁰⁾ v. Gennep, t.a.p. Blz. 33—34.

¹¹⁾ Idem Blz. 37—38.

¹²⁾ S. R. Steinmetz: Die Stellung der Soziographie in der Reihe der Geisteswissenschaften, Arch. f. Rechts- und Wirtschaftsphilosophie, 1912—1913. VI.

met die van de zoeven genoemde Duitse en Franse folkloristen, is het duidelijk, dat het doel hetzelfde is.

Hebben wij aldus gezien, dat onder „Volkskunde” in Duitsland door bepaalde Volkskundlichen, sociografie verstaan wordt, dan zal het ook zonder meer duidelijk zijn, dat deze onder religieuze volkskunde iets geheel anders verstaan dan zoeven werd uiteengezet. Het schijnt mij daarom ook beter een andere term te gebruiken en hier van „*religiografie*” te spreken. Deze bedoelt een beschrijving te geven van de religiositeit van een bepaald volk of bepaalde volksgroep, waarbij, dan zowel de religie des volks, als de volksreligie, de aandacht moet hebben.

In 1901 verscheen in Deutschland een artikel „Religiöse Volkskunde, eine Aufgabe der praktischen Theologie”, waarin door Prof. Drews de betekenis der religieuze volkskunde voor de a.s. predikant werd uiteengezet. Deze moest naast de theologiese problemen aan de Universiteit ook iets vernemen aangaande de eigenaardig religieuze gevoelens en opvattingen van het volk waaronder hij werkzaam zal zijn. Dat de zendeling een volkenkundige opleiding behoort te hebben werd reeds eerder erkend; de studie der religieuze volkskunde heeft bij de opleiding van de aanstaande theologen hetzelfde doel. Hij die onder boeren dominee zal zijn, moet iets weten van de eigenaardige boerenvroomheid. Zo zal echter de toekomstige stadsdominee de stedelijke religioziteit in zijn eigenaardigheden en veelsoortigheid moeten kennen, wil hij niet over de hoofden van vele gemeenteleden heenpraten. „Wird es nicht zu einer Pflicht, die religiöse Art unserer Industriebevölkerung, sowohl in ihrem Arbeiterstand wie im Stande ihrer Techniker, Kaufleute, ihrer intellektuellen Führer also, auf das gründlichste zu untersuchen. Sicherlich ist ein Pfarrer, der nichts Gründliches weisz von der geistigen Lage, den seelischen Bedürfnissen, der Vorstellungs- und Triebwelt der von der Socialdemokratie bestimmten Arbeiterschaft, unter der er sich gestellt sieht, ebenso hilflos wie der Bauernpfarrer, der vor der ländlichen bauerlichen Art wie vor einem unbekannten Lande steht...”¹³).

Drews heeft sukses gehad. Hem zijn velen gevolgd, die de noodzakelijkheid van een dergelijke religiografie inzien en bepleiten. Men wil komen tot een beschrijving van het hedendaagse religieuze leven in de verschillende kringen van het volk. Om dit te bereiken zal op allerlei moeten worden gelet. Deze religioziteit is afhankelijk van allerlei, zoals de natuurlike geaardheid van de bevolking en zelfs van het milieu waarin zij leeft (ras, leeftijd, geslacht, maar ook klimaat, mate van vruchtbaarheid, enz.), van de geschiedenis welke het volk doormaakte, waardoor immers allerlei „bijgeloof”, het Katholiek of Protestant zijn van bepaalde dorpen en gebieden, enz. wordt bepaald

¹³) P. Drews: Volkskunde, (religiöse). Rel. Gesch. und Gegenw. 1913.

en ten slotte van allerlei economiese en sociale factoren. Kerkelijke, buitenkerkelijke en onkerkelijke religioziteit en zelfs anti-religieuze uitingen zullen de belangstelling dezer religiografen moeten hebben.

Ook in Nederland vond de religiografie aanhangers, al krijgt men sterk de indruk dat het belang ervan meer theoreties wordt betoogd dan dit in de praktijk wordt gevoeld, terwijl ook de religiografieën in ons land zeer gering in aantal bleven. Als beoefenaars der religiografie in Nederland kunnen we noemen: Beks, van den Berg, Stoel en van Veldhuizen, allen theologen. Het was P. M. Ariens Kappers, die op een meerder contact tussen theologen en sociografen en op een sociografiese bewerking van religieus volkskundig materiaal aandrong¹⁴⁾, hetgeen zonder twijfel de religiografie ten goede komen zal.

In het feit toch dat de religiografie uitsluitend door theologen beoefend wordt, schuilt een groot gevaar. Hun belangstelling is uit de aard der zaak het grootste voor de verschillende vormen van Christelik geloofsleven. Het onkerkelik „bijgeloof” heeft veel minder hun aandacht. Zo is hun belangstelling dikwijls duidelijk eenzijdig en de religiografie dreigt te worden beperkt tot een beschrijving van Christelike religioziteit.

Zeër duidelijk is de eenzijdigheid door een enkel citaat aan te tonen. Wanneer v. Veldhuizen in zijn „Praktische Godgeleerdheid” over de religiografie, door hem met de term religieuze volkskunde aangeduid, spreekt, zegt hij o.a. dit: „Maar we moeten ook letten op niet bepaalde religieuze of neutrale volkskunde, die hier zeer bevruchtend kan werken”¹⁵⁾. Hieronder verstaat hij dan volkskunde als door Schrijnen en van de Ven beoefend. Om deze aan te duiden gebruikt hij het woord „neutraal”, en wij die in ons land bekend zijn met een neutrale school en neutrale radio-omroep, enz. weten allen, dat hier natuurlijk tegenover het een of ander Christelik iets wordt gedacht. Naast de neutrale school de Christelike, naast de neutrale volkskunde Christelike volkskunde. Door het gebruik van een dergelijke term verraadt zich deze tendens tot eenzijdigheid.

Hiermede zijn wij dan tevens tot de derde soort van religieuze volkskunde gekomen. Want hetgeen bij van Veldhuizen nog een tendens tot eenzijdigheid genoemd kon worden, zich als het ware zijns ondanks verradende, wordt bij anderen een principe. De religieuze volkskunde moet, wil zij haar naam met ere dragen, zich beperken tot een beschrijving van de Christelike religioziteit van het volk, waarbij dan natuurlijk ook de aan haar vijandige uitingen en gedragingen moeten worden vermeld en zo mogelijk verklaard. De voor-

¹⁴⁾ P. M. Ariens Kappers: *Perspectieven van Religieuze Volkskunde*. N. Theol. Stud. V, 1922.

¹⁵⁾ A. v. Veldhuizen: *Praktische Godgeleerdheid*. 1923. Blz. 22.

naamste vertegenwoordiger van deze Christelijke volkskunde hier te lande is Prof. Waterink.

In de Reformatie van 1922 verscheen van Waterink's hand een artikel over „De Zoogenaamde Religieuze Volkskunde”. Uitvoerig wordt uiteengezet waarom hij hier het woord *zogenaamde* gebruikt. De richting van Drews, Niebergall, Schian en anderen is zoals hij het uitdrukt „uiterst modern”. „Het meest sterke subjectivisme wordt gehuldigd en een principieel verschil tusschen de ware en de valsche religie wordt niet gemaakt”. Hierin kan Waterink hen niet volgen. Het religieuze is voor hem nooit te scheiden van het zedelijke en kerkelijke ¹⁹⁾.

„Men zal nu verstaan”, gaat Waterink dan voort, „waarom wij spreken van zogenaamde religieuze volkskunde. Op zichzelf hebben we geen bezwaar tegen dien naam, maar zooals hij gebruikt wordt in den laatsten tijd, nemen wij hem niet over. We moeten dus één van tweeën doen. Of een anderen naam zoeken, of hetgeen als naam gebruikt wordt een anderen inhoud geven. Ofschoon ons het eerst het beste leek eenvoudig een anderen naam te zoeken, geven we nu toch den naam zooals hij bekend is, daar anders gevaar voor verwarring bestaat — en bovendien „De Reformatie” niet de plaats is om een dergelijk formeel-wetenschappelijke kwestie uit te maken.

Maar uitdrukkelijk zeggen we er bij dat we de methode en den inhoud van hetgeen men religieuze volkskunde noemt, anders zien dan de corypheeën van dat vak in Duitschland”.

Werkelijk een merkwaardig stuk. Slechts zelden is het mogelijk de geboorte van een verkeerde term aan te geven. Hier echter is dat anders. Ronduit wordt erkend, dat men willens en wetens een verkeerde term gebruikt. De motivering dat dit geschiedt, daar anders kans op verwarring bestaat, is na hetgeen Waterink zelf betoogde, niet vol te houden. Hij kan zichzelf niet hebben geloofd. Verwarring, heilloze verwarring, kon alleen voortkomen uit een benoemen van ongelijksoortige dingen met dezelfde term.

Deze verwarring is dan ook niet uitgebleven. In de literatuur wordt Waterink en worden andere Gereformeerde theologen, welke op het Waterinkse standpunt staan tezamen met anderen genoemd als beoefenaars van *de* religieuze Volkskunde, alsof zij allen hetzelfde doel nastreefden. Zeer duidelijk blijkt dit uit het artikel van P. J. Meertens: „De studie der religieuze Volkskunde in Nederland”, verschenen als bijdrage in het *Donum Natalicium* Schrijnen (1929).

Het komt mij zeer wenselijk voor speciaal op dit artikel te wijzen, omdat het feit, dat het verscheen in een verzameling van opstellen, uitgegeven bij de zestigste verjaardag van de nestor der Nederlandse volkskundigen, het een schijn van betrouwbaarheid geeft, waarop het geen aanspraak kan maken. Nog erger wordt dit wanneer Schrijnen

¹⁹⁾ Zie ook: J. Waterink: De studie van de „Volksziel”, noodig voor ambtelijken arbeid, 1919.

in de 2de druk van zijn „Nederlandsche Volkskunde” en in het later verschenen Anthropos-artikel ¹⁷⁾ enige malen naar dit artikel verwijst.

Voor het samenstellen van deze studie werd door Meertens, zoals hijzelf verklaart, dankbaar gebruik gemaakt van hetgeen Waterink schreef. Dit reeds doet wonderlik aan, gezien het feit dat deze zelf ontkent, zich met de religieuze volkskunde in de gewone, hier religio-grafiese, zin bezig te houden. Zo werd Meertens studie een verzameling van allerlei namen, feiten en gedachten, welke, heterogeen als zij zijn, alleen aan het feit, dat zij op de een of andere wijze wel eens tot religieuze volkskunde gerekend zijn, hier zijn bijeengegaard. Hoe weinig de inhoud van het begrip religieuze volkskunde Meertens duidelijk was, blijkt reeds uit de twee eerste alinea's van zijn studie. „Het begrip religieuze volkskunde”, zo vangt hij aan, „dat trouwens nauweliks een kwart eeuw oud is, wacht nog steeds op een duidelijke en afdoende definitie. Het is er mee als met de zoveel oudere dochter der Sancta Theologia, de mystiek...”. De religieuze volkskunde wordt hier dus kort en bondig voor een onderdeel der theologiese wetenschap verklaard, hetgeen reeds wonderlik aandoet. Trouwens ook M. blijft niet lang bij deze mening. De eerste zin der tweede alinea luidt nl. aldus: „*Schrijven* verrichtte ook voor dit deel der volkskunde in Nederland pioniersarbeid”. Hier dus is de religieuze volkskunde onderdeel der volkskunde en geen der elkaar bestrijdende definities heeft deze wetenschap nog ooit een onderdeel der Sancta Theologia genoemd. De oorzaak van deze verwarring is na hetgeen door mij werd uiteengezet, naar ik hoop duidelijk. M. heeft het over twee soorten religieuze volkskunde zonder er zich evenwel van bewust te zijn.

Wanneer hij dan verder van de studies van Deinse, Bakker, Van der Graft, Grolman, Van de Ven e.a. verklaart, dat zij de religieuze volkskunde slechts ten dele raken, staat hij weer plotseling op het standpunt van Waterink, doch deze opmerking wordt wel zeer vreemd, wanneer hij elders Gewin's „Nederlandsch volksgeloof” *wel* onder de religieus volkskundige werken rekent.

Ik wil dan eindigen met een korte samenvatting. Men kan drie soorten religieuze volkskunde onderscheiden en wel:

10. Een religieuze volkskunde welke is een onderdeel der volkskunde, voor zover wij daaronder verstaan de beschrijving en bestudering van de verschijnselen der ondercultuur.

20. Een religieuze volkskunde, welke beter religiografie ware te noemen en die als een onderdeel der sociografie moet worden gezien.

30. Een religieuze volkskunde, die tot doel heeft de beschrijving der verschillende vormen, waarin het Christelik geloofsleven zich bij de verschillende volken en volksgroepen uit. Een Christelike religio-grafie dus.

¹⁷⁾ Zie ook J. Schrijnen: Volkskunde und religiöse Volkskunde. Semaine Internat. d'Ethnol. Religieuse, 1931, blz. 79.